

ПОЗОВ ПРО ВИТРЕБУВАННЯ МАЙНА З ЧУЖОГО НЕЗАКОННОГО ВОЛОДІННЯ

Щипанова О.О., к.ю.н., доцент

Запорізький національний університет

Проведено аналіз сутності, предмета, умов пред'явлення, умов та правових наслідків задоволення ввідикаційного позову.

Ключеві слова: ввідикаційний позов, право власності, захист, добросовісність і недобросовісність набувача.

Щипанова О.А. ИСК ОБ ИСТРЕБОВАНИИ ИМУЩЕСТВА ИЗ ЧУЖОГО НЕЗАКОННОГО ВЛАДЕНИЯ / Запорожский национальный университет, Украина

Проведен аналіз сутності, предмета, умов пред'явлення, умов и правових последствий удовлетворения вивдикационного иска.

Ключевые слова: вивдикационный иск, право собственности, защита, добросовестность и недобросовестность приобретателя.

Shchypanova O.O. CLAIM REGARDING RECLAMATION OF PROPERTY FROM ANOTHER'S POSSESSION / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The analysis of the nature, scope, terms of delivery, conditions and legal consequences of vindicatory claim.

Key words: vindicatory claim, the right of ownership, defence, an acquirer's fidelity and infidelity.

Стаття 13 Конституції України проголошує один з найважливіших конституційних принципів та водночас і обов'язків держави – держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, визнаючи при цьому, що всі суб'єкти права власності є рівними перед законом [1]. У розвиток даного конституційного принципу ст.15 ЦК України [2] гарантує право на захист цивільних прав та інтересів кожній особі, а їх судовий захист визнає однією з загальних засад цивільного законодавства (п.5 ч.1 ст.3, ч.1 ст.16 ЦК України).

Спеціальні способи, спрямовані на захист права власності та інших речових прав, регламентовані главою 29 ЦК України. Але слід зазначити, що нормами даної глави не вичерпується різноманіття засобів, які може використати власник для захисту та охорони свого суб'єктивного права. Стаття 55 Конституції України наділяє кожну особу правом захищати свої права і свободи будь-якими, не забороненими законом способами, від порушень та протиправних посягань. Тому, зрозуміло, що, крім цивільного права, охорона та захист права власності забезпечуються нормами й інших галузей права – конституційного, кримінального, адміністративного, фінансового, земельного, які перебувають у тісний взаємодії.

У цивілістиці спеціальні цивільно-правові способи захисту права власності поділяються на декілька груп: речово-правові, зобов'язально-правові та інші способи захисту.

Речово-правові засоби захисту права власності характеризуються тим, що безпосередньо спрямовуються на захист права власності як абсолютного суб'єктивного права; застосовуються у випадку відсутності між сторонами договірних відносин, мають на меті відновлення правомочностей власника щодо володіння, користування і розпорядження належним йому майном або усунення перешкод у здійсненні зазначених правомочностей. Крім того, за допомогою таких засобів захищається право власності на індивідуально визначену річ, що фактично збереглася.

Основне місце серед речово-правових засобів захисту права власності посідає позов про витребування майна з чужого незаконного володіння – ввідикаційний позов. Як зазначається в ст.387 ЦК України, власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. Отже, ввідикаційним (від лат. *vim dicere* – оголошувати про застосування сили) є позов неволодіючого власника до володіючого невластника про витребування індивідуально-визначеного майна в натурі.

Незважаючи на те, що теоретичні аспекти речових прав, права власності та особливостей їх захисту неодноразово були предметом ґрунтовних наукових досліджень таких відомих радянських і сучасних вітчизняних та російських цивілістів, як О.В. Дзера, І.О. Дзера, Н.С. Кузнецова, Р.О. Майданик, В.Ф. Маслов, Л.А. Музика, О.А. Підпригора, С.О. Поґрібний, В.А. Рясінцев, К.І. Скловський, І.В. Спаси́бо-Фатеєва, Є.О. Суханов, Ю.К. Толстой,

Б.В. Черепакін, Я.М. Шевченко, О.С. Яворська та інших, у судовій практиці і дотепер існує тенденція до різного вирішення проблеми конкуренції позовів (віндикації та реституції) під час розгляду справ щодо захисту права власності. Як зазначає Л. Лічман, усталений «практичний» підхід до визнання недійсним усього ланцюга оспорюваних стороною правочинів, який не враховує значного теоретичного доробку галузі, досі спостерігається в судовій практиці [3, 96-97]. Неєдинозразковому і суперечливому застосуванню цивільного законодавства сприяє також і те, що неоднакову судову практику з захисту права власності формують різні апеляційні та касаційні інстанції загальних та господарських судів України. Усе наведене призводить до зловживання використанням такого способу захисту, як визнання правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності (реституції). Наслідком цього стало нехтування належними речово-правовими засобами захисту права власності, насамперед віндикацією. Як справедливо зазначає С.О. Погрібний, це відбулося в не в останню чергу через те, що названі правові інструменти є більш витонченими, вимагають вищої правової кваліфікації, а тому є більш складними в застосуванні засобами захисту порушених цивільних прав власника [4, 78]. Тому визначення сутності, умов пред'явлення, умов та правових наслідків задоволення індикаційного позову є, на нашу думку, своєчасним та актуальним.

Оскільки, як зазначається ст. 387 ЦК України, віндикаційний позов є позовом власника про витребування свого майна від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним, то за допомогою пред'явлення даного позову здійснюється захист правомочностей володіння, користування та розпорядження власника, оскільки якщо майно вибуло зі сфери його майнового панування, власник фактично позбавляється можливості реалізувати жодну з правомочностей, що складають зміст його суб'єктивного права.

Позивачем за віндикаційним позовом є, по-перше, власник, позбавлений володіння річчю (фізична особа, юридична особа, інші суб'єкти права власності, визначені ч.1 ст.318 ЦК України), а, по-друге, законний „титульний” володільець – особа, яка хоч і не є власником, але володіє майном на підставі, передбаченій законом або договором. Це може бути особа, яка перебуває із власником у зобов'язальних правовідносинах (орендар, комісіонер, зберігач, заставодержатель), суб'єкт речових прав на чуже майно, визначених у ст.395 ЦК України (володільець, сервітуарій, емфітевт, суперфіціарій), а також суб'єкт речових прав, передбачених ст.ст. 136 та 137 ГК України [5] (юридична особа публічного права, яка володіє майном на праві повного господарського відання, оперативного управління).

Відповідачем за віндикаційним позовом визнається особа, яка незаконно, без належної правової підстави володіє чужим майном. Незаконним володільцем вважається будь-яка особа, яка заволоділа чужим майном за відсутності правової підстави для цього – закону, договору, адміністративного акта (крадій, шахрай, грабіжник, набувач, який придбав річ в особи, яка не мала права її відчужувати) або якщо така підстава раніше існувала, але згодом відпала чи визнана недійсною, так звана „негідна” правова підстава (сплив терміну дії договору користування майном, визнання договору недійсним тощо). Для пред'явлення (але не для задоволення судом) віндикаційного позову не має значення добросовісність або недобросовісність відповідача, тобто чи знав він про незаконність свого володіння чи ні.

Обов'язок доведення незаконності володіння покладається на позивача, оскільки за загальною презумпцією, зазначеною ч.3 ст.397 ЦК України, фактичне володіння майном вважається правомірним, якщо інше не випливає із закону або не встановлене рішенням суду. Тому позивачу належить подати докази належності йому майна на праві власності або на іншій правовій підставі, а також довести факти вибуття майна з його володіння та неправомірність заволодіння ним відповідачем.

Предметом віндикаційного позову є вимога позивача про повернення майна з незаконного володіння. Тому, якщо позивач порушує питання про надання йому рівноцінного майна або виплату грошової компенсації, йому належить застосовувати інші засоби захисту, зокрема, позов про відшкодування шкоди.

Об'єктом віндикаційного позову є індивідуально-визначене майно, що збереглося в натурі, тобто саме те майно, яке попередньо вибуло з володіння власника чи титульного володільця. Якщо майно належить до категорії родових речей, то для віндикації воно повинне бути належним чином індивідуалізоване, оскільки стосовно родових речей віндикація не можлива. Якщо індивідуально-визначене (індивідуалізоване) майно припинило існування (спожите,

знищене, втрачене незаконним володільцем), позивач має право лише на відшкодування завданої шкоди.

Питання про можливість повернення індивідуально-визначеної речі, яка зазнала змін унаслідок переробки, має вирішуватися залежно від істотності таких змін. Якщо вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, підстав для задоволення ввідикаційного позову немає, а власник набуває лише право на відшкодування шкоди (ч.4 ст.332 ЦК України). Якщо ж майно зберегло своє господарське призначення і його вартість змінилася не істотно, то питання про зроблені поліпшення вирішується за правилами, передбаченими ст.390 ЦК України.

Отже, пред'явлення ввідикаційного позову передбачає дотримання наступних умов:

- 1) вибуття майна з володіння власника чи титульного володільця, тобто позбавлення їх можливості фактичного панування над майном;
- 2) перебування майна у фактичному володінні іншої особи – незаконного володільця;
- 3) існування індивідуально-визначеного майна в натурі;
- 4) відсутність між позивачем та відповідачем зобов'язальних відносин з приводу майна, що підлягає ввідикації, оскільки даний позов належить до категорії речово-правових засобів захисту права власності і унеможлиблюється при існуванні договірних відносин між сторонами.

На пред'явлення вимоги про повернення майна з чужого незаконного володіння поширюється загальний строк позовної давності, який згідно зі ст.257 ЦК України складає три роки.

Можливість витребування майна (задоволення ввідикаційного позову), згідно зі ст.388 ЦК України, залежить від двох обставин: добросовісності чи недобросовісності набувача майна та відплатності чи безвідплатності придбання ним майна за договором.

Основою для поділу володіння на добросовісне та недобросовісне є суб'єктивний критерій – обізнаність набувача про неправомірність придбання речі. Тому набувач вважається добросовісним, якщо він не знав і не міг знати про те, що відчужувач не мав права на відчуження речі.

На проблему „утаємниченості”, певної міфічності постаті добросовісного володільця вперше звернув увагу О.А. Підпригора, адже до моменту пред'явлення ввідикаційного позову добросовісний володільць не усвідомлює та не повинен усвідомлювати свого дійсного правового статусу, вважаючи себе власником майна, придбаного за договором [6, 28]. Тому лише доведення позивачем факту безвинної безпідставності (незаконності) набуття відповідачем майна, перетворює останнього на незаконного добросовісного володільця (набувача).

Набувач, який знав або повинен був знати про те, що відчужувач майна, не мав на це права є недобросовісним набувачем.

Як зазначає І.О. Дзера, „під поняттям „знав” слід розуміти не лише безпосередню обізнаність особи в тому, що вона набуває майно в суб'єкта, який не наділений правом на його відчуження, а й водночас усвідомлення факту порушення своїми діями прав іншої особи. Що ж до поняття „міг знати”, то воно характеризує недобросовісність того володільця (набувача), який хоч і не був безпосередньо інформований про відсутність у відчужувача права на відчуження майна, але за обставинами його набуття міг і зобов'язаний був про це знати” [7, 424].

Виходячи з вищенаведеного, незаконними недобросовісними володільцями слід вважати осіб, які заволоділи чужим майном шляхом скоєння злочину (крадіжки, пограбування, розбою, шахрайства, рейдерських дій), придбання майна, на яке накладений арешт або інші заборони відчуження, або правомірно заволоділи чужим майном (знахідкою, скарбом, бездоглядною домашньою твариною), але не розпорядилися ним відповідно до вимог закону. Крім того, набувач не може бути визнаний добросовісним, якщо на момент здійснення правочину з відчуження спірного майна на нього обґрунтовано претендували треті особи, про що набувачеві було відомо (п.6.2 Інформаційного листа Вищого арбітражного суду України №01-8/98 від 31.01.2001 р. „Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов'язані із здійсненням права власності та його захистом”) [8].

Від недобросовісного набувача, згідно зі ст.400 ЦК України, майно може бути витребуване власником у будь-якому разі, навіть тоді, коли воно було придбане набувачем відплатно або вибуло з володіння власника за його волею.

Від добросовісного набувача майно може бути витребуване залежно від підстави придбання майна – відплатно чи безвідплатно. Майно, набуте добросовісним набувачем безвідплатно, може бути витребуване в нього власником у всіх випадках (ч.3 ст.388 ЦК України). Майно, набуте добросовісним набувачем відплатно, може бути витребуване в нього залежно від того, яким чином воно вибуло з володіння позивача – за його волею чи поза нею.

Власник має право витребувати відплатно набуте добросовісним набувачем майно, якщо воно:

- 1) було загублене власником або іншою особою, якій він передав майно у володіння;
- 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;
- 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом. У випадках, коли майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, за волею хоча б одного з зазначених суб'єктів, наприклад, коли передане власником для перевезення майно в подальшому було продане перевізником третій особі – добросовісному набувачеві, витребування майна за допомогою віндикаційного позову не дозволяється, хоча і не позбавляє уповноважену особу права на відшкодування завданої шкоди.

Віндикаційний позов може бути самостійною позовною вимогою або поєднуватися з вимогами про відшкодування шкоди, визнання правочину недійсним, вилучення в набувача доходів, отриманих за час незаконного користування майном, тощо.

Можливість витребування власником майна від добросовісного набувача в певних випадках може бути обмежена. Зокрема, не підлягає віндикації майно, що було продане добросовісному набувачеві в порядку, встановленому для виконання судових рішень (ч.2 ст.388 ЦК України), який визначається Законом України „Про виконавче провадження” від 21.04.1999 р. № 606-XIV [9]; а також не підлягають вилученню в добросовісного набувача гроші і цінні папери на пред'явника (ст.389 ЦК України), незалежно від відплатності або безвідплатності їх придбання.

Згідно з ч.3 ст.388 ЦК України, власник має право витребувати майно від добросовісного набувача у всіх випадках, якщо воно було набуте безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати. Отже, якщо майно набуте добросовісним набувачем безвідплатно (при даруванні, спадкуванні) і вилучення майна не завдасть йому збитків, то майно підлягає вилученню і поверненню власникові, навіть, якщо воно вибуло з володіння власника за його волею.

Стаття 389 ЦК України містить обмеження для віндикації власником від добросовісного набувача таких об'єктів права власності, як гроші та цінні папери на пред'явника. Заборона витребування даних об'єктів не залежить від відплатності чи безвідплатності їх придбання та підстави вибуття з володіння власника – за його волею чи поза нею.

Гроші в цивілістиці визнаються речами, що визначаються родовими ознаками, а тому вони є замінними. Оскільки об'єктом віндикаційного позову може виступати лише індивідуально-визначене або належним чином індивідуалізоване майно, що збереглося в натурі, то природно, що гроші, як речі родові, за загальним правилом, не можуть бути об'єктом витребування за віндикаційним позовом. Проте наявність на кожній грошовій банкноті номера та серії дає можливість для її індивідуалізації. Отже, якщо попередньо гроші були індивідуалізовані власником, а згодом вибули з його володіння, і існує реальна можливість доведення факту перебування саме цих банкнот у володінні добросовісного набувача, можливість віндикації грошей не виключається, хоча в доктрині існує й інша думка з цього приводу [10, 389]. Зрозуміло, що неможливість віндикації грошей не позбавляє власника права на захист за допомогою інших цивільно-правових засобів.

Відповідно до ч.1 ст.194 ЦК України, ст.3 Закону України „Про цінні папери та фондовий ринок” від 23.02.2006 р. №3480-IV [11], цінні папери – це документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають із цих документів, іншим особам. За формою випуску цінні папери можуть бути на пред'явника, іменні або ордерні.

Якщо права, посвідчені цінним папером, належать його пред'явникові, то такий цінний папір вважається цінним папером на пред'явника; якщо особі, зазначеній у цінному папері – іменний; якщо ж права, посвідчені цінним папером, належать особі, зазначеній у цінному папері, яка може сама здійснити ці права або призначити своїм розпорядженням (наказом) іншу уповноважену особу – ордерний цінний папір (ч.4 ст.3 Закону).

Стаття 389 України містить заборону витребування від добросовісного набувача лише одного виду цінних паперів – на пред'явника (облігацій, казначейських зобов'язань України, ощадних (депозитних) сертифікатів, тощо). Отже, іменні та ордерні цінні папери можуть бути в нього витребувані відповідно до вимог ст.388 ЦК України. Дане положення витікає з сутності віндикаційного позову, об'єктом якого виступає лише індивідуально-визначене або індивідуалізоване майно, а відсутність у цінних паперів на пред'явника індивідуалізуючих ознак унеможлиблює таким чином їх віндикацію.

Стаття 390 ЦК України «Розрахунки при витребуванні майна із чужого незаконного володіння» регламентує правила повернення доходів, які отримав добросовісний чи недобросовісний володілець (набувач) від використання чужого майна у випадку задоволення судом віндикаційного позову власника або іншої уповноваженої ним особи.

Згідно з ч.1 даної статті, власник має право вимагати від недобросовісного набувача, крім повернення майна в натурі, передачі усіх доходів, які він одержав або міг одержати за весь час володіння майном.

Добросовісний набувач, у свою чергу, крім повернення майна в натурі, зобов'язаний передати власнику всі доходи, набуті від використання чужого майна, але лише з того часу, коли він дізнався чи міг дізнатися про неправомірність свого володіння (ч.2 ст.390 ЦК України).

Залежно від обставин справи, таким моментом може вважатися або момент отримання інформації з будь-якого джерела, або момент одержання виклику до суду у справі за віндикаційним позовом власника. Точне встановлення даного моменту має велике практичне значення, адже саме з цього моменту змінюється правовий статус суб'єкта – поки він не знає, що фактично не має правової підстави для утримання чужого майна і добросовісно вважає себе власником, у його діях відсутня вина. А момент отримання відповідної інформації або судового виклику перетворює його на незаконного добросовісного володільця (набувача). Оскільки в діях набувача до моменту, коли він дізнався чи міг дізнатися про неправомірність свого володіння, відсутня вина, то він має право залишити собі всі доходи від чужого майна, набуті за весь період добросовісної необізнаності.

Частина третя ст.390 ЦК України захищає майнові права володільців при витребуванні в них чужого майна та отриманих від нього доходів.

Як добросовісний, так і недобросовісний володільці, мають право вимагати від власника відшкодування необхідних витрат на утримання та збереження майна, здійснених ними з часу, коли власникові належить право на повернення майна або передання доходів від нього. Необхідним витратами згідно з п.5 Роз'яснень Президії Вищого арбітражного суду України №02-5/225 від 02.04.1994 р. „Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з судовим захистом права державної власності” [12] та п.6.5 Інформаційного листа Вищого арбітражного суду України №01-8/98 від 31.01.2001 р. „Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов'язані із здійсненням права власності та його захистом” слід вважати тільки ті, які необхідні для забезпечення нормального стану та збереження майна з урахуванням його зношеності. Це можуть бути витрати на поточний ремонт, технічне обслуговування, обов'язкове страхування майна, тощо. Інші витрати, які не підпадають під категорію необхідних, відшкодуванню не підлягають. Дане право може бути реалізоване володільцем, зокрема, шляхом подання зустрічного позову.

За правилами частини 4 даної статті вирішується доля поліпшень майна власника, здійснених незаконним володільцем до пред'явлення віндикаційного позову.

Правом залишити собі поліпшення або отримати відшкодування їх вартості наділяється лише добросовісний володілець. Поліпшення можуть бути повернуті йому в натуральній або в грошовій формі, зокрема, якщо відбувається відшкодування здійснених витрат. Вибір форми залежить від можливості відокремлення поліпшень від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення

можуть бути відокремлені без завдання майну шкоди, добросовісний набувач (володілець) має право залишити їх собі. Якщо ж поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат. Розмір відшкодування при цьому повинен відповідати сумі, на яку збільшилася вартість майна власника.

Що ж до недобросовісного набувача, то, згідно з п.6.5 Інформаційного листа Вищого арбітражного суду України №01-8/98 від 31.01.2001 р. „Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов’язані із здійсненням права власності та його захистом”, беручи до уваги, що він повинен повернути власникові майно, то поліпшення, які можуть бути відділені без пошкодження майна, недобросовісний набувач може залишити собі. Невіддільні ж від майна поліпшення мають перейти до власника майна безоплатно.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що суб’єктам цивільного права і практики його застосування необхідно неухильно дотримуватися принципу чіткого розмежування сфери застосування різних способів захисту права власності. Для правильного розмежування віндикаційної та реституційної вимоги слід провести чітку кваліфікацію правовідносин, що виникли між сторонами та встановити характер порушення права. Для цього слід вірно визначити предмет та об’єкт позову, встановити належність позивача та відповідача, перевірити дотримання умов, необхідних для пред’явлення позову та підстав для його задоволення, теоретичні положення яких були предметом розгляду даної наукової статті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Рада України 28.06.1996 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – №72/1 (спеціальний випуск).
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Голос України. – 2003. – №45. – 10 березня (з подальшими змінами та доповненнями).
3. Лічман Л. Значення добросовісності набувача у судовій практиці у справах про захист права власності / Л. Лічман // Право України. – 2011. – №5. – С.96-104.
4. Погрібний С. Захист права власності на нерухоме майно: окремі питання судової практики / С.О. Погрібний // Право України. – 2011. – №5. – С.77-86.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. // Голос України. – 2003. – №49. – 14 березня (з подальшими змінами та доповненнями).
6. Підпригора О.А. Захист володіння за римським приватним правом / О.А. Підпригора // Право України. – 1999. – №7. – С.28-35.
7. Цивільний кодекс України. Постатейний науково-практичний коментар у двох частинах. Ч.1. / Керівники авторського колективу та відповідальні редактори проф. А.С. Довгерт, проф. Н.С. Кузнецова. – К.: Юстініан, 2005. – 680с.
8. Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов’язані із здійсненням права власності та його захистом: Інформаційний лист Вищого арбітражного суду України №01-8/98 від 31.01.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v8_98800-01.
9. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 р. №606-XIV // Відомості Верховної Ради України. –1999. – №24. – Ст.207.
10. Цивільний кодекс України: Коментар. Видання друге із змінами за станом на 15.01.2004 р. – Х.: ТОВ „Одісей”, 2004. – 800с.
11. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23.02.2006 р. №3480-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №31. – Ст.268.
12. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов’язаних з судовим захистом права державної власності: Роз’яснення Президії Вищого арбітражного суду України №02-5/225 від 02.04.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v_225800-94.